

## KRITIKA

BALOGH ISTVÁN\*

## A Kner-univerzum megelevenedik

Erdész Ádám (szerk.): *Levelek a Kner család életéből 1938–1948*.  
Budapest: Magvető Kiadó, 2023. 742 oldal

Békés vármegye kultúrtörténetében emblematikus helyet tölt be két, országos jelentőségű nyomdászcsalád. A gyomai Knerek és a békéscsabai Tevanok a 20. század első felében a magyar nyomdaipar és könyvművészet megkerülhetetlen szereplőivé váltak, akiknek munkásságát azonban csak az utóbbi években, évtizedekben kezdik szélesebb körben megismerni. Ehhez szolgálat egyedülállóan értékes forrásokat a Kner család leveleit közlő, imponáló terjedelmű kötet, amely a Magvető Kiadó Tények és Tanúk sorozatában jelent meg.

Felmerülhet a kérdés: mi lehet a magyarázata annak, hogy épp ezen a vidéken fejlődött ki a vidéki Magyarország nyomdatörténetének e két meghatározó központja? A Knerek és Tevanok – egyaránt felvidéki eredetű zsidó családként – tipikus utat jártak be, amíg eljutottak a török kor végére felduzzadt népességű északnyugat-magyarországi vármegyékből a Dél-Alföldre. A 19. századot megelőzően az Alföld középső részén, a privilegizált jáász, kun és hajdúsági kerületek mellett Békés vármegyében sem engedélyezték a zsidóság letelepedését nagyobb számban, erre csak az 1840. év XXIX. tc. után nyílt lehetőség. Az itteni zsidó hitközségek alapítói főképp a már több generáció óta az országban élő családokból, az asszimilációt támogató Pest környéki, makói, aradi, hevesi, bihari közösségekből érkeztek. A 19. század második felében a Pest és Szolnok irányából Arad felé haladó vasút megépítése, a mezőgazdaság és ipar fellendülése jelentős hatást gyakorolt Békés vármegye községeinek fejlődésére, és elősegítette a városiasodást. A zsidóság az alföldi agrárvidéken ezekben az évtizedekben egyedülálló lehetőséget kapott: a polgárosodás és egyben a magyarosodás meghatározó szereplőjévé válhatott. Utóbbi ugyancsak fontos szempont volt, hiszen nemcsak a kisebb falvakban, hanem a lassan urbanizálódó nagyközségekben is számottevő szlovák, román, szerb vagy német anyanyelvű lakosság élt.<sup>1</sup> A Kner és Tevan családoknak

\* A szerző az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem főiskolai docense.  
E-mail: [baloghi@or-zse.hu](mailto:baloghi@or-zse.hu).

<sup>1</sup> Például 1880-ban a legnépesebb, 32 ezer lakosú Békéscsaba, valamint a 22 ezer lakosú Szarvas 74, illetve 60%-a szlovák anyanyelvűnek vallotta magát. Forrás: [https://mtatki.ogyk.hu/nepszamlalas\\_adatok.php](https://mtatki.ogyk.hu/nepszamlalas_adatok.php) (Letöltés ideje: 2023. december 1.)

a magyar kultúra közvetítőiként és ápolójaként betöltött szerepe ebben a környezetben különösen hangsúlyos volt, a kihívásról következőképp írt Tevan Andor: „Az Alföld legmélyén kultúrát csinálni és művészi könyveket teremteni, majdnem oly fantasztikus feladat, mint az északi sarkon narancsligetet kitenyészteni.”<sup>2</sup> Nem véletlen tehát, hogy magyarságukra büszke polgárként, elkötelezett lokálpatriótaként tekintettek magukra, és ennek szellemében élték életüket, végezték hivatásukat – amiként az Kner Imrének a kötetben közölt megrendítő, konfessziószerű leveleiből is kitűnik.

A Kner családban a könyvkészítéshez való kötődés mély beágyazottságát jelzi, hogy – egyébiránt nem gyakori – nevüket is foglalkozásukkal kötötték össze, a szlovák „knihár” (könyvkötő) szóból vezették le. Az ősök emléke a gyalogosan vándorló, vásárló könyvtár és könyvkötő alakjában pedig több mint egy évszázada él tovább a Kner-kiadványok logójában. A gyomai nyomdát 1882-ben alapította meg az akkor 22 éves Kner Izidor, aki kiváló üzleti érzékkel fejlesztette vállalkozását. Felismerte a hazai közigazgatási rendszer egyre növekvő nyomtatványigényében rejlő lehetőséget, és saját mintatárának köszönhetően néhány évtized alatt országos megrendelői hálózatot épített ki. A vállalat, amelynek vezetésébe fiatalon bekapcsolódott a legidősebb fiú, Kner Imre, 1914-ben már százötven munkásnak adott biztos megélhetést. Ebben az időszakban kezdődött meg a művészi igényű könyvkiadás, amelyben Kner Imre partnerei barátai, Kozma Lajos építész-grafikus és Király György irodalomtörténész voltak. Az általuk életre hívott új könyvművészeti stílusirányzat szellemében jelentették meg a Kner Klasszikusok, a Monumenta Literarum és az Északi sorozatok köteteit, valamint a Goethe-trilógiát. A korabeli hivatalos Magyarország kultúrpolitikája nem vett róla tudomást, de a nemzetközi közönség nagyra értékelte munkásságát. Párizsban 1937-ben a nemzetközi kiállítás nagydíjával jutalmazták. A könyves szakma határozta meg a család szinte minden tagjának pályaválasztását és életútját. Kner Imre öccse, Endre a nyomda gazdasági-pénzügyi vezetője lett, Erzsébet elismert budapesti könyvkötőműhelyt hozott létre, Albert a budapesti Hungária Hírlapnyomda művészeti vezetőjeként szerzett nevet, mielőtt kivándorolt volna Amerikába, és az unokák közül is sok elismert szakember került ki. A családban a könyv szeretete a magánéletben is természetességgel jelent meg, sőt, többen közülük szerzőként is jelentős munkásságot fejtettek ki, ezek közé tartoztak a Kner Izidor derűs életrajzától tanúskodó aforizmagyűjtemények, Kner Imre tanulmányai. A holokauszt során a család súlyos áldozatokat szenvedett. A túlélő családtagok újraindították a nyomdát, de 1949-ben államosították azt. Ezt követően a Békés Megyei Nyomdaipari Vállalat gyomai telephelyeként működött, majd a Békési Nyomda néven üzemelő, ugyancsak államosított békéscsabai Tevan Nyomdához csatolták. A vállalat

<sup>2</sup> Tevan Andor: *Narancsliget az Északi-sarkon. A nyomda könyvkiadásának történetéből*. Békéscsaba – Gyoma: Kner, 1989. 9.

1964-ben ismét felvette és azóta is megőrizte a Kner nevet, ezzel szemben a Tevan név fokozatosan eltűnt a köztudatból. Kner Erzsébet követte öccsét Amerikába, az itthon maradt családtagok pedig igyekeztek alkalmazkodni a változó idők által teremtett körülményekhez. Utódaik között kül- és belföldön további elismert grafikusokat találunk. A Knerek emlékének fenntartása a szocializmus évtizedei alatt különösképp Haiman Györgynek, Kner Izidor unokájának, a magyar nyomdászat és tipográfia meghatározó alakjának volt köszönhető.

A család kiterjedt munkásságának tudományos igényű kutatásával mintegy négy évtizede kezdett foglalkozni Erdész Ádám, aki 1980-tól a Békés Megyei Levéltár munkatársa, 2005-től 2021-ig, nyugdíjba vonulásáig az intézmény igazgatója volt. Az elmúlt évtizedek során a Kner-univerzum legalaposabb ismerőjeként jelentős tanulmányok sorát közölte. Ezekből több, a család eredetével, a nyomda alapítását megelőző generációk által bejárt úttal, a vállalat kibontakozásával, valamint a családtagok kapcsolatrendszerének bemutatásával foglalkozó írása jelent meg a 2017-es *A Kner család és más történetek* c. kötetben.<sup>3</sup> A publikációk sorába illeszkedik, és rendkívüli értékű forrásegyüttese révén annak kiemelkedő tagja a jelen kötet, amely az eltelt évtizedek sokasága miatt szinte valószínűtlen hagyatékfeldezés révén születhetett meg. A Békés Vármegyei Levéltárban, a Kner nyomda iratai között található egy jelentős, a családtagoktól és baráti körüktől származó – részben már publikált – leveleket tartalmazó gyűjtemény, azonban a levelek legtöbbször keresztül csak a párbeszéd egyik oldala rajzolódott ki. A Szerző kutatótársa, Robert Elton Brooker Amerikában, Kner Albert hagyatékában rábukkant a családi levelek egy másik, jelentős csoportjára, amelyet digitalizálva juttatott el Erdész Ádámnak. Ezzel egy időben pedig egy további forrásegyüttes, Haiman Hugóné Kner Ilona levelei is hozzáférhetővé váltak a kutatás számára.

A kötetben ezekből a gyűjteményekből válogatva 120 levél található, amelyek révén, több mint hetvenöt évvel a legkésőbbiek keltezése után, kirajzolódhatott a Kner család és baráti körének egymással folytatott diskurzusa a zsidótörvények kezdetétől egészen 1949-ig. A levelek térben Chicago, Budapest és Gyoma között utazva beszélnek el, hogyan élték meg íróik a 20. századi történelem legsúlyosabb időszakát. A gyűjtemény két azonos terjedelmű részből áll, az első hatvan levél 1938–1942, a második hatvan pedig 1945–1949 között íródott.

A vaskos kötet lapjai gyorsan leperegnek, a sodró lendületű levelekben megelevenedő világ beszippantja az olvasót. Kner Izidor utódai méltók voltak az elődökhöz, a családtagok valóban olvasmányos, érdekesítő leveleket írtak, a gondos válogatásnak köszönhetően pedig koherens történetfonalat követhetünk végig. A legkorábbi levelek az első zsidótörvény születésének időszakából, 1938 végéről származnak. A nyitó levél, amelyet Kner Imre írt Budapesten tanuló fiának, Mihálynak, képet ad Kner Imre műveltségéről, a magyarságával kapcsolatos

<sup>3</sup> Erdész Ádám: *A Kner család és más történetek. Tanulmányok*. Budapest: Osiris Kiadó, 2017.

felfogásáról, kettejük meghitt kapcsolatáról, valamint arról a naivitásról, amely ekkoriban szinte a teljes magyar zsidóságot jellemezte. Kner Izidor, akit gyermekei „Kedves Apaként”, tisztelettel és szeretettel említenek, ekkor már három éve a gyomai zsidó temetőben nyugszik, a családban betöltött meghatározó szerepe azonban emlékének felidézésén keresztül is kitűnik. A levélváltás ebben az időszakban főként a Gyomán élő Kner Imre és Endre, valamint a Budapesten lakó Albert között folyik. A téma elsősorban a zsidóellenes rendelkezések nyomán fokozódó bizonytalanság, a „menni vagy maradni?” kérdése, valamint a családi nyomda működése és jövője. Kner Imre és családja álláspontja egyértelmű: „Nem kísérletezünk a kivándorlással, és nem csinálunk fantasztikus terveket, kedves Miklósom. Meghánytuk-vetettük ezt a dolgot, s arra a meggyőződésre jutottunk, hogy nem lehet csinálni semmit, de nem is akarunk elmenni innen. Mi itt élünk, itt vannak eltemetve mindazok, akiket szerettünk, akiktől származunk, a nyelv, a táj, a gyermekkori első benyomások és élmények mind-mind idekötnek. Nem tudnánk élni másutt, és ha máshol kellene élni, az nem érdekelne bennünket.”<sup>4</sup> E sorok előrevetítik a későbbi tragédiát, amellyel szemben ez a magyar identitásához, szülőföldjéhez kötődő zsidó család teljességgel tehetetlennek bizonyult. De nem csak ők, azok sem hitték, hogy mindez megtörténhet, akiknek meglett volna a lehetősége a menekülésre, és ehhez kiváló nemzetközi kapcsolatokkal rendelkeztek, mint Richter Gedeon vagy Budai-Goldberger Leó, és mégis a maradás mellett döntöttek, ami a pusztulásukhoz vezetett. Kner Albert azonban hosszas vívódás után élt a számára kínálkozó alkalommal, amerikai állampolgárságú felesége révén családjával 1940 áprilisában kivándorol az Amerikai Egyesült Államokba, és Chicagóban kezd új életet. A következő másfél év üzenetváltásai ellentétes tendenciákat mutatnak be: az amerikai leveleken keresztül képet kapunk arról, hogyan találja meg a helyét a számára új viszonyok között, eközben Magyarországon fokozódik a zsidóellenesség, és a zsidónak minősített családtagok életkeretei egyre jobban beszűkülnek az idő előrehaladtával. Ennek előterében mégis rendezetnek, már-már idillinek tűnő mindennapokról számolnak be a levelek: nyaranta fürdőzés a Körösben, evezés a Dunán, kirándulás a visszacsatolt magyar területekre. A területnövekedés közvetlen, pozitív hatással van a Kner Nyomdára: növekszik a megrendelők száma – kompenzálva a zsidótörvények miatt elpártolt ügyfeleket –, így Kner Imre bezárkózik, és minden idejét munkával tölti. Kner Albert és családja eközben megszereti Amerikát, szakmailag sikeres, aggódva figyeli az európai híreket, de időnként egy pillanatra őt is elfogja a honvágy: „... ha hátra fekszem néha a Michigan-tó partján, és bámulom a felhőket, sokszor Gyomán képzelem magam a Körös partján.”<sup>5</sup> Az ütemes levélfolyam egyszerre, váratlanul elfogy. 1941 decemberében az Egyesült

<sup>4</sup> 3. levél, Kner Imre Móricz Miklósnak, 17.

<sup>5</sup> 48. levél, Kner Albert Kner Imrénnek, 207.

Államok hadba lépésével megszűnt a postaforgalom a két ország között. A következő fejezetben már 1945-öt írunk, a kettő között pedig ott az elbeszéletlen intervallum, amelyben lezajlott a magyar zsidóság és benne a Kner család nagy részének elpusztítása.

A második rész az 1945–1949 közötti időszak leveleit közli, amelyekből viszszaemlékezőleg rajzolódna ki a holokauszt során átéltek, immáron az új idők fényében megfogalmazott reflexiókkal kiegészülve. Kner Endre 1943 januárjában, a Don-kanyarban, munkaszolgálatosként tűnt el. Kner Izidor özvegyét és Kner Imrénét 1944 nyarán Auschwitz-Birkenauban, Kner Imrét németországi deportálása során ölték meg, fiuk, Mihály, szüleinek elvesztése után képtelen volt új életet kezdeni, a munkaszolgálatból visszatérve, 22 éves korában öngyilkos lett. A kötet egyik legmeggrázóbb levele az ő búcsúüzenete, amelyet 1945. december 5-én írt. Az egész család számára vonatkoztatási pontot képező gyomai családi ház kiürülése, „Kedves Anya”, Kner Izidorné meggyilkolása után a családi viszonyok szétzilálódnak, a törődés, segítőkészség mégis mindenhol jelen van. A háború utáni időszakból Kner Albert főképp a Budapesten életben maradt nővéreivel, Kner Erzsébettel és Haiman Hugóné Kner Ilonával való levélváltásait olvashatjuk, kiegészülve néhány, a következő generációt képviselő levéllel, többek között az Auschwitz-túlélő Kner Zsuzsától, Kner Imre lányától, és Haiman Györgytől. Ezen keresztül kirajzolódik a családtagok eltérő személyisége, az átéltekhez való különböző viszonya. Míg Kner Erzsébet a vészkorszakban megtapasztalt segítő szándékból merít erőt, addig nővére lényegében belehal kisebbik fia elvesztésébe. Megindító sorokon keresztül mutatják be az üzenetek az Amerikába kijutottaknak a szeretteik iránti aggodalommal eltelt éveit és lelkiismeretfurdalását: „Megvert az Isten, mert eljöttem, és elhagytalak Benneteket, az az érzésem, mindez nem történt volna, ha én ott vagyok, tudom, örültség, de én így érzem” – írta Kner Albertné első háború utáni levelében.<sup>6</sup> A háború utáni levelezés sok érzékletes részlettel mutatja be a nyilas rémuralom és az ostrom utáni újrakezdet nehézségeit, kezdetben a legtöbb családtag a kivándorlást fontolgatja, de végül csak Kner Erzsébet szánja rá magát. A kijutás azonban továbbra is csak kevesek számára lehetséges, a hosszadalmas procedúra miatt a levelezés még évekig tart. Kner Albert eközben sikeres szakemberré válik, ebből az időszakból származik a hátsó borítón közölt – a kötetre végig jellemző, párhuzamosan haladó, de ellentétes hangulatvilág közül a pozitívat példázó, annak egyfajta esszenciáját megragadó – idézet, amely az itthonról alig érzékelhető amerikai dimenzióba enged bepillantást, a fejlődésbe és a jövőbe vetett hitet illusztrálja. A világ folyamatait látva Kner Albert a távolból is reálisan vázolja fel a Magyarországon várható változásokat: „... akár akarjátok, akár nem, a középosztálynak otthon is egész újra kell tanulni mindent, mert az élet, amire mi is még emlékszünk Pestről, vagy megszűnt már teljesen, vagy meg fog szünni

<sup>6</sup> 65. levél, Kner Albertné Haiman Hugónénak, Kner Erzsébetnek és Sugár Imrénének, 294.

igen rövid idő alatt.”<sup>7</sup> Ennek bekövetkeztéről a könyv azonban már nem számol be, a levélfolyam Kner Erzsébet kivándorlásával véget ér.

A leveleket a bennük megszólaló vagy az emlegetett családtagokat ábrázoló fényképek gyűjteménye követi, a kapcsolatok megértését több családfa segíti. A válogatás a szerkesztő körültekintő munkája révén válik befogadhatóvá és érthetővé, azáltal, hogy a leveleket lábjegyzetekben ellátta a szükséges magyarázatokkal, s a rövid életrajzi adalékokat is közlő névmutató révén segít eligazodni a gyakran beceneven emlegetett személyek között. Az utószó képet ad a levelezés háttéréről: bemutatja a történet főszereplőit, és fontos kiegészítéseket közöl a megértésükhöz, ennek köszönhetően a kötet végére érve valóban megelevenedik az olvasó számára az egykori Kner-univerzum.

A keménytáblás, védőborítós, 742 oldalas könyvet Kner Antikva betűtípusból szedve a Gyomai Kner Nyomda Zrt. nyomtatta, a nyomda alapításának 141. évében.

---

<sup>7</sup> 113. levél, Kner Albert Kner Erzsébetnek, 584.